

О НАУЧНОМ ЛИКУ ВИКТОРА НОВАКА

Савремена југословенска историографија има читав низ истакнутих научних радника, који су својим делима стекли велики углед не само у југословенским релацијама него и у интернационалним размерама, у страном научном свету. Један од ових несумњиво је недавно преминули Виктор Новак.

Син Хрватског загорја, завичаја Матије Гупца, Људевита Гаја и Јосипа Броза Тита, Виктор Новак се родио у скромној чиновничкој породици у Доњој Стубици 4. фебруара 1889. Оставши без оца, школовао се у тешким материјалним условима Гимназију је учио у Загребу, где му је историју предавао знаменити хрватски историчар Фердо Шишић.¹ То је било доба двадесетогодишњег бановања злогласног грофа Куена-Хедервараја, који је распаљивао шовинистичке страсти и копао јаз између Хрвата и Срба, владајући према римском начелу: »Divide et impera!« Тада су студенти и ученици виших разреда гимназије често приређивали антирежимске демонстрације, супротстављајући се оним професорима, који су сузбијали и онемогућавали слободарска стремљења напредне омладине. Ове демонстрације нису прекинуте ни онда када је Куен-Хедервари престао бити хрватски бан и постао председник мађарске владе у Будим-Пешти. Млади Новак био је један од најопаснијих „бунтовника“ и зато је 1905. године, заједно с осталим демонстрантима, искључен из свих средњих школа у Загребу. Знатан део искључених гимназиста, заједно с Новаком, прешао је из Загреба у Вараждин, у тамошњу класичну гимназију, чији је наставнички колегијум био знатно толерантнији од загребачког. Родољубиви varaždinski професори пригрлили су младе „бунтовнике“ и омогућили им даље школовање.

¹ Много доцније, сећајући се својих професора, В. Новак је писао: „И већ онда почињем се интересовати за историју: професор Шишић је заиста умео да нам објасни многе ствари из прошлости, да нас одушеви за рад, да нам приближи давне дане. Рано сам осетио да би то могао постати мој животни позив“. (*Моћ и задатак историје*, „Политика“, 27. јул 1975).

После положене матуре В. Новак се уписује на теологију у Загребу, али је већ после две године, на самом извору, сагледао право лице клерикализма, који је стајао у служби Беча и Ватикана. Он је већ тада осетио да је црно-жути клерикализам највећи противник братства и јединства, југословенских народа, а самим тим и слободе хрватског народа, и збацио је са себе мантију.² Затим је прешао (1909) на Филозофски факултет, на групу историјских наука, где се убрзо видно истакао и привукао пажњу својих професора, у првом реду Ферда Шишића, који је већ у гимназији, као тадашњи његов наставник, запазио његов таленат. Југословенски оријентаисан од ране младости, В. Новак је као студент (1911) био први пут у Београду и пропутовао велики део Србије, и не слутећи да ће већ десетак година доцније бити први Хрват који добија професорску катедру на Универзитету у Београду.

Када је дипломирао на Филозофском факултету у Загребу (1913) као најбољи у својој генерацији, В. Новак је добио стипендију и отпутовао у Рим на специјална усавшавања. У Семинару за латинску палеографију на Римском универзитету радио је код проф. Федеричија, а у Ватиканској палеографској школи изучавао је помоћне историјске науке код проф. Катербаха.³ У Аустријском институту, под руководством проф. Лудвига Пастора, најбољег познаваоца историје римских папа, успео је да продре дубоко у политику Ватикана према југословенским народима, што ће му бити од драгоцене вредности за његове доцније студије.

Чим је букнуо први светски рат, В. Новак се из Рима вратио у Загреб, али као политички сумњив («politisch verdächtig») нигде није могао добити службу. Његова писма пријатељима у Србији и Црној Гори била су цензурисана и тешко су га компромитовала у очима режима. У току 1914—1915. године радио је на својој дисертацији *Van Mikas Mihaljević i njegovo doba*. Докторирао је јуна 1915. На заузимање Ферда Шишића, постављен је прво за наставника гимназије, а затим за руководиоца Рукописног одјељења Свеучилишне библиотеке у Загребу. Ту је дочекао крај рата и уједињење југословенских народа у заједничку државу 1. децембра 1918. године.

² Сам Новак објашњава свој преображај: „Моја судбина је била готово одређена: испуњавајући жеље својих родитеља, посебно мајке (...) отишао сам на теологију. Нисам, међутим, ту дуго остао (...), студирајући теологију доживео сам извесна разочарања и ја сам одатле — потпуно у складу с мојим стварним жељама и намерама — иступио“.

³ В. Новак казује ове појединости: „Ту сам срео професора Катенбаха, Немца, великог стручњака (...) Могу мирно да кажем, дубоко поштујући његов рад, да је у ствари руководио мноме, помагао ми у свему, посебно у палеографији. Крај њега сам заиста на најбољи могући начин схватио шта значи то — бавити се науком. Имао сам уз то велике могућности да упознам не само многа значајна историјска дела већ и многе познате научнике, а такође и оно што је за мој даљи рад било необично важно: упознао сам изванредно све ватиканске институције, посебно Библиотеку и Архив“.

Од 1920. до 1924. В. Новак био је наставник, прво у звању доцента, а затим редовног професора, на Филозофском факултету у Загребу. Изабран је на основу реферата и предлога Ферда Шишића.⁴ Предавао је помоћне историјске науке, латинску палеографију, дипломатику, историјску методику и филозофију историје. Од 1924. до 1960. био је редован професор помоћних историјских наука на Филозофском факултету у Београду, где је дошао на иницијативу Николе Вулића и Станоја Станојевића.⁵ Осим свога предмета годинама је предавао и хрватску историју и општу историју средњег века.⁶

Под Новаковим утицајем, кроз дуге деценије, формирале су се многе генерације младих југословенских историчара, некадашњих његових ученика са наших универзитета у Загребу и Београду. Међу данашњим наставницима историјских наука на факултетима и високим школама у свим југословенским републикама већина су били ученици проф. В. Новака. Међу научним сарадницима наших академија, историјских института, архива и музеја исто тако. Они са захвалношћу признају да за своје прве успехе на научном пољу много дугују своме учитељу,

⁴ Сећајући се свога ментора, В. Новак каже: „Као млад научник — историчар, на Факултету у Загребу, осећао сам дивну подршку професора Шишића. Волео ме је и ја сам могао сва нејасна питања, све што ми се чинило спорним, да с њим продискутујем, врло отворено у циљу тражења правог решења. Умео је да ме охрабри да истрајем у послу“.

⁵ Своје приступно предавање у Београду, са темом о најстаријем далматинском рукопису из VIII века, одржао је В. Новак 22. марта 1924. Тадашњи декан Филозофског факултета Владимир К. Петковић представио је студентима новог професора овим речима: „Част ми је представити вам новог наставника народне историје и помоћних историјских наука г. др Виктора Новака. Г. Новак је још врло млад и на почетку је свога рада. Што му је при свем том поклоњено поверење нашег Факултета и Универзитетског савета и што му је указана част да буде изабран за редовног професора, показује да су изборна тела ценила велику унутрашњу вредност његових радова, која је, иако су му радови бројем скромни, врло велика, његову сјајну спрему и одличан метод, којим он влада као ретко ко од научника његове струке. Те су особине необично истакнуте у свима радовима г. Новака, и оне су учиниле да се г. Новак брзо истакне у прве редове наших историка. Честитајући г. Новаку одликовање које му је указано избором за професора на нашем Универзитету, ја, господо, уједно честитам и вама, што сте добили овако одличног наставника и што ћете слушати његова предавања“.

⁶ Аутор овога чланка био је студент историје у Београду 1928—1932. За то време В. Новак је предавао сва три предмета са великим еланом и дубоким разумевањем; исто тако и доцнијим генерацијама.

који их је са пуно разумевања упућивао у историјску науку и у савремену методичку научноистраживачког рада.⁷

Новаков научни рад, у раздобљу од преко шест деценија, обухвата разноврсне области историјских наука. На првом месту треба истаћи његов дугогодишњи рад на подручју палеографије, коју он назива »*scientia pulherrima ac subtilissima*«. Према његовим речима, то је „наука, пуна живота и лепоте, која може да открива и потпуно скривене истине из далеке прошлости наших културних медијевалних стваралаштава“. Већ његова прва студија из ове области, *Scripta Beneventana s osobitum obzirom na tip dalmatinske beneventane*, објављена исте оне године када је постао доцент (1920), представљала је научни догађај, о коме су са признањем писали не само еминентни југословенски научници него и многи страни.⁸

Из палеографије и дипломатике В. Новак је дао читав низ учених студија и расправа, којима је прокрчио пут једној науци која је пре њега у нас једва додиривана, а на којој данас успешно ради леп број младих научних радника широм Југославије. Многи Новакови радови из ове области запажени су и у страним научним круговима, резултати његових изучавања акцентирани су у великој светској науци и ушли у разне стране палеографске универзитетске уџбенике, у којима се говори о процесу развоја латинског писма у средњем веку. На основу својих дугогодишњих проучавања ове тематике дао је велику синтезу у свом уџбенику *Latinska paleografija* (Београд, 1952), који је врло афирмативно оценила и страна научна критика, указујући са високим признањима на његове значајне резултате, који износе у новој светлости југословенске културне вредности у средњем веку.

Од посебног је значаја Новаков дугогодишњи научни рад на изучавању историје југословенских народа од њиховог насе-

⁷ Један његов некадашњи ученик, проф. Иван Божић, у некрологу пише: „Читавао свог живота, Виктор Новак као да је понављао речи познатог француског писца: „Желим да те научим жару!“ У томе је и успевао. Преносио је одушевљење за истраживачке напоре на млађе, али, на крају, угасио се и његов жижак“. (*Искра историје југословенства*, „Борба“, 3. јануар 1977). Други његов одличан ученик, проф. Радован Самарџић, опраштајући се на погребу у име Српске академије наука, рекао је: „Као научник и учитељ, Виктор Новак је стицао и преносио знања са чудесним одушевљењем и лакоћом. Оно што је неким терет и обавеза, Виктору Новаку је значило највећу радост. Са овом ведрином он је наступио и у оним данима кад се излазило из рата и развалина: његови ђаци ушли су у свет науке охрабрени његовим оптимизмом да се може много радити и знати, а да то буде само велико задовољство живота“. (*Политика*, 5. јануар 1977).

⁸ Од страних научника споменимо само неколико најзначајнијих: Н. Omont (*Bibliothèque de l'École des chartes*, LXXXII, Paris, 1921); Ph. Lauer (*Revue historique*, CXXXVII, Paris, 1921); A. Vaillant (*Revue des études slaves*, I, Paris, 1921); P. Lehmann (*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Historische Klasse*, XIII, München, 1921); G. Nagy (*L'Europa Orientale*, A. III, Roma, 1923); A. Gallo (*Rivista storica*, A. XLIII, Torino, 1926). Сећајући се одјека ове своје књиге, сам Новак каже: „На основу ове студије пробио сам се изван граница земље: прихватио ме је научни свет. Свуда где се говори о беневетани цитира се, од тада, и мој рад“.

љавања у балканским и подунавским земљама па све до народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Док Новаков рад на палеографији и дипломатици има високу научну вредност, дотле ова његова изучавања националне историје имају не само научну вредност него и велики друштвено-политички значај. Од ране младости, преко зрелих година, све до своје старости, он је улагао изузетне напоре у истраживање и испитивање оних покрета, догађаја и личности који су допринесли зближавању југословенских народа и отклањању оптерећења прошлости. Новакова *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva* (Београд, 1930), са одабраним текстовима од преко хиљаду страна, јасно доказује да су наши народи вековима тежили да живе заједно, у својој држави, без туђинске доминације. Акцептирајући Скерлићеву тезу да ће југословенска идеја постојати ако буде прогресивна и антиклерикална, или да је неће ни бити, Новак је написао велики број текстова, у којима је доказивао да је клерикализам главни непријатељ напредне југословенске мисли. У својим студијама, расправама и чланцима указивао је на узроке и корене међунационалних сукоба и братоубилачких ратова међу Јужним Словенима, на разне изворе из којих су потицали узроци тих сукоба и на заједничке непријатеље, који су вештачки изазивали шовинистичке страсти и систематски искоришћавали раздор међу нашим народима, да би над њима, тако завађенима и поцепанима, лакше владали.

У великом броју исцрпних и документованих студија и расправа В. Новак је бацно нову светлост на читав низ истакнутих идеолога и протагониста братства и јединства југословенских народа. Од ових његових радова на прво место долазе многобројне студије и расправе о хрватском народном препородитељу, ђаковачком бискупу Јосипу Јурју Штросмајеру.⁹ Можда ниједан југословенски историчар није тако дуго и тако упорно изучавао и осветљавао лик ове велике и контроверзне личности, о којој се још и данас ломе копља између савремених историчара, као В. Новак. Од посебног је значаја његова студија *Dva antipoda* (Београд, 1940), у којој је мајсторски супротставио једнога другог некадашњег мађарског фелдпатера и потоњег загребачког надбискупа и кардинала Јосипа Михаиловића (Јожефа Mihailovicsa) и Штросмајера. Док је први био типичан ултрамонтанац и послушни експонент ватиканске политике, дотле је други био изразит антиинфалибилиста, одлучан противник догме о папиној непогрешивости и један од вођа опозиције на Ватиканском концилу 1869—1870. Док су се народне масе широм Хрватске — после смрти кардинала Хаулика — јавно изјашњавале за Штросмајера, дотле су мађарска краљевска влада и бечки двор издејствовали да Хауликов наследник постане дотле

⁹ Б. Телебаковић — Пецарски, *Библиографија радова др Виктора Новака*, „Зборник Филозофског факултета“, књ. VII—1, Београд 1963. Ова библиографија није потпуна, јер обухвата раздобље од 1915. до 1963.

непознати и незнатни жупник из темишварског предграђа. Повлачећи паралелу између ова два антипода, В. Новак је оцртао маркантни лик Штросмајера у грандиозној визији Камила Фламариона и лик другог сведеног на његов ефемерни пролазни значај.¹⁰

У једном малом, али драгоценом чланку В. Новак је цитирао и анализирао Штросмајеров југословенски програм из 1874. После ревизије Угарско-хрватске нагодбе (1873) — када је постало јасно да великомађарска владајућа класа остаје на својим хегемонистичким позицијама — Штросмајер се ослободио својих ранијих илузија о могућностима федералистичког преуређења Хабсбуршке Монархије и приступа састављања једног новог, смелијег и далекосежнијег југословенског програма, планираног изван аустријских оквира. Основна мисао формулисана је овако: „Најкрајњи циљ заједничких тежња и заједничкога рада народнога код Хрвата, Срба, Словенаца и Бугара треба да буде њихово уједињење у независну, слободну, народну и државну југославенску заједницу“. По Новаку, Штросмајер је сам својеручно скицирао овај политички нацрт будуће југословенске државне заједнице.¹¹

Упоредо и истовремено са изучавањем Штросмајера В. Новак је деценијама изучавао и живот и рад његовог најближег сарадника и следбеника Фрање Рачког. У првој фази свога научног рада дао је критички избор из целокупног опуса овог великог хрватског и југословенског историчара и политичара под насловом: *Franjo Rački u govorima i raspravama* (Београд, 1925). Уместо предговора објавио је своју студију *Највећи Југословен XIX stoljeća*, у којој је у маркантним линијама оцртао наставак и развој његових југословенских концепција од ране младости до смрти. Настављајући и продубљујући своја успешно започета изучавања В. Новак је у Нолитовој библиотеци *Портрети* објавио своју исцрпну и документовану студију *Фрањо Рачки* (Београд, 1958), у којој је мајсторски евоцирао његов лик као научника и политичара. У овој књизи свестрано је осветлио његову активност као једнога од вођа Народне странке и као народног посланика у Хрватском сабору, затим његов значајни удео у оснивању и раду Југославенске академије знаности и умјетности као њен први председник и организатор, даље зналачки анализирао и оценио његове научне радове, који су га подигли у ред најзначајнијих хрватских и југословенских историчара, најзад приказао и објаснио његово југословенство, његову словенску оријентацију и његово русофилство. Не сме се изгубити из вида да је В. Новак прикупио, редиговао и објавио велики део драгоцене кореспонденције Ф. Рачкога.¹²

¹⁰ В. Новак, *Dva antipoda*, Београд 1940, 134.

¹¹ В. Новак, *Штросмајерова концепција о федеративној Југославији из 1874*. „Република“, Београд, 13. новембар 1945.

¹² Српски научници и књижевници у преписци са Фрањом Рачким, Београд 1964. Валтазар Богмић и Фрањо Рачки, преписка, Београд 1960.

Одличан зналац историје Далмације, В. Новак је годинама изучавао настанак и развој народног препорода на источним оба-лама Јадрана. Резултати ових његових изучавања дошли су до пунога изражаја у низу студија, расправа и чланака о далма-тинским народним препородитељима: Натку Нодилу, Миху Кла-ићу, Миховилу Павлиновићу, Ловру Монтију, Валтазару Боги-шићу, Крсту Кулишићу и другима. О Нодилу написао је посебну монографију, коју је објавио прво у наставцима у *Летопису Ма-тице српске* (1934—1935), а затим прештампао и у посебну књи-гу, и неколико специјалних расправа, у којима је оцртао његов лику као историчара, идеолога и политичког мислиоца. Осветља-вајући Нодила као борца за напредну мисао, Новак пише:

„Страховитом и поражавајућом иронијом изобличава Но-дило папски инфалибилитет, кад се дотиче инквизиције и ста-вова папа у том језивом средњовековном инструменту (...) Ни-је велик број међу великанима светске науке и публицистике да тако сјајно ускладе у себи научника, патриоту, публицисту и борца за слободну, напредну мисао у земљи властитој, у којој су се таквом јунаку супротстављале најреакционарније већ ор-ганизоване клерикалне групе у најразноврснијим видовима, са проповедионица и бројних новина и часописа“.¹³

Као што је раније конфронтирао Штросмајера и Михаи-ловића, сада је супротставио као антиподе Натка Нодила и Ми-ховила Павлиновића:

„Пре свега треба упозорити на Павлиновићеве *Hrvatske razgovore*, који су до 1878. године доживели своје четврто изда-ње¹⁴ и убрзо се уселили у многе далматинске хрватске куће. А они су, кад их се и данас ретроспективно чита, страховито семе, које је постепено затровало братске односе између Срба и Хр-вата, који су били најсветлији и најсрећнији у борби са зајед-ничким непријатељем. Довољно је загледати само у два главна чланка, у Павлиновићев разговор *O narodnosti i viri*, у којем се за селачке масе на један примитивно-језуитски начин брани папски *dominium temporale*, а онда разговор *O Slavenstvu, Jugos-lavenstvu, Srbo-Hrvatstvu, Srbstvu i Hrvatstvu* — да би се могло схватити одакле одједном међу далматинским Србима и Хрва-тима, најпре затегнутости, неповерења, пребацивања, зађевице, свађа и жестоке кавге, које су се одразиле и на политичкој сцени, на којој је двоструки непријатељ, у Далмацији и Бечу, ликовало“.¹⁵

¹³ В. Новак, *Natko Nodilo — političar i ideolog*, „Задарска ревија“, бр. 4—5, стр. 276, 1961.

¹⁴ Прво издање ове књиге изашло је под насловом *Razgovori* у За-дру 1876; друго издање под насловом *Pučki spisi* у Задру 1876; треће изда-ње под насловом *Razgovori o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-Hrvatstvu* у Задру 1876; четврто издање под насловом *Hrvatski razgovori* у Задру 1877. Фрањо Рачки је рекао „да јако жали што су ти Разговори постали оружјем у рукама владе, која је откупила у писца издање да тјера свој *divide et impera*«. (L. Zore, *Bistrina*, »Slovinac«, бр. 16, 1879).

¹⁵ »Zadarska revija«, бр. 4—5, стр. 263, 1961.

Пишући о Павлиновићу, В. Новак је оштро уочио и разликовао две фазе у његовом политичком развоју: у првој фази, као млад човек, он је стајао на југословенским позицијама, писао у задарском *Narodnom listu* чланке о хрватско-српском братству, а као песник певао Београду, Цетињу и Новом Саду; у другој фази, у зрелим годинама, Павлиновић је у све већој мери постајао ултрамонтанац и отворено се изјашњавао и залагао за аустријску окупацију Босне и Херцеговине.

У току свога дугогодишњег научног рада В. Новак је поклонио посебну пажњу истраживању и изучавању српско-хрватских односа у прошлости. Најобимније његово дело на овом подручју је опсежна монографија *Вук и Хрвати* (Београд, 1967), књига од 645 штампаних страна. У огромној литератури о Вуку Караџићу ово дело заузима истакнуто место. Већ су ранији Вукови биографи и интерпретатори (И. И. Срезњевски, Љуба Стојановић, Александар Белић, Миодраг Поповић, Ватрослав Јагић) уочили важност Вукове сарадње са Хрватима и указали на појаву и улогу хрватских вуковаца, али непотпуно и фрагментарно, док је В. Новак то обрадио широко и обухватно, у једној великој синтези.¹⁶

Вечити путник и неуморни трагалац за новим сазнањима, Вук је у неколико махова обишао и непосредно, на самом извору, упознао хрватске крајеве: „Његова беспримерна покретљивост, од ране младости до тако рекући пред смрт, оставила је дубоких трагова и на хрватским и далматинским странама, а и питоме Славоније, где су га и лаици као и црквени људи католици, фрањевци и жупници, обожавали и прихватили као свога, најрођенијег“.¹⁷

У својем широком обухватању постављене проблематике В. Новак почиње са првим претечама Гајевих и Вукових реформа у хрватским крајевима: Андријом Качићем Миошићем, песником *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga*, коме је било „потпуно јасно и уверљиво присно сазнање етничког језичког пространства нашег народа, без обзира под којим се туђинским скиптрцем налазио“, и са загребачким бискупом Максимилијаном Врховцем, који је крчио пут илирском покрету и почео да припрема психолошку атмосферу, у којој ће Вукове идеје пасти на плодно тле и ухватити корена. Први Вукови сусрети са Хрватима били су у Славонији, где се формирао читав мали круг хрватских вуковаца с Игњатом Ерлићем на челу; његов син Андрија Торкват Брлић биће такође одушевљени вуковац и водиће оштре полемике с антивуковцима у Славнији и Хрватској. У

¹⁶ Ж. Младеновић (Vuk — i danas i sutra, »Književne novine«, 13. април 1968) с разлогом је констатовао: „Монографија Виктора Новака *Вук и Хрвати* пружа више него што то њен наслов наговјештава. У њој су широко обухваћене политичке, културне и књижевне прилике код Хрвата од друге половине XVII века, па готово све до наших дана, и то у свима манифестацијама, које су ма у најмањој вези с Вуковим животом, делима, идејама и утицајем“.

¹⁷ В. Новак, *Вук и Хрвати*, 6—7.

овој књизи детаљно је приказан настанак и развој илирског покрета с посебним освртима на Вукове везе и сарадњу са најистакнутијим илирцима: Људевитом Гајем, Франом Курелцем, Вјекославом Бабукићем, Матом Топаловићем и другима из овога круга. Најистакнутији и најбескомпромиснији вуковац међу Хрватима био је Имбро Игњатијевић Ткалац, одлучан противник Аустрије, који ће доцније покренути опозициони лист *Ost und West*, бити осуђен на робију и поћи у изгнанство, где ће остати до краја живота. Велики пријатељ и заштитник Вуков био је и Штросмајер, који је не само препоручивао него преко своје бискупске канцеларије и растурао Вукове књиге у својој дијецези. Окосница дела чини припремање и доношење чувеног Бечког књижевног договора од 16. марта 1850. Главни иницијатор овога историјског документа био је сам Вук, а његови најближи сарадници: Ђура Даничић, Иван Мажуранић, Иван Кукуљевић, Франц Миклошић, Димитрије Деметар и други. Бечким договором ударени су темељи заједничком књижевном језику. За свој рад Вук је добио низ признања и у Хрватској, између осталог изабран је и за почасног грађанина града Загреба.

Новаково дело о Вуку, у коме се на један нов и смео начин додирују и обрађују неки неуралгични моменти из међунационалних односа, наишло је на приговоре код једног дела критике. То је донекле разумљиво. Али, без обзира на пале приредбе и учињене објекције, једно је несумњиво: може се читалац овога опсежног дела и не сложити у потпуности са понецим Новаковим судовима и оценама о покретима, људима и догађајима, али и у тим случајевима мора се објективно признати да он увек има шта да каже и да своје тезе уме да брани темпераментно и убедљиво, са свим жаром свога уверења.

То се исто може рећи и за Новакову студију *Михаило Полит-Десанчић и Хрвати*. Нема сумње, Полит је једна велика и сложена личност новије југословенске историје, о коме још увек постоје контроверзна мишљења међу историчарима, Ван спора је чињеница да је он први идеолог и теоретичар југословенске федерације и балканске конфедерације, о чему јасно сведочи његова знаменита студија *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung* (1862). У својој студији В. Новак је приказао везе и односе Политове са хрватским политичарима,¹⁸ његову делат-

¹⁸ Полит је био дугогодишњи сарадник и пријатељ Штросмајеров и поздрављао је његове јубилеје посебним чланцима. Када му је честитао последњи рођендан, Штросмајер му је (15. фебруара 1905) одговорио између осталог: „Ја сам вазда једнаком љубави радио за добро Хрвата и Срба, а радили сте тако и Ви. Ако нисмо успели, нисмо криви, али сам увјерен, да ће надоћи вријеме, кад ће околности наше људе с једне и друге стране присилити, да раде о љубави и слози, а не о раздвајању, па још у једној кући“. В. Новак то овако коментарише: „Није без симболичког значаја да своје тестаментарне мисли о јединству и будућности нашега народа „у једној кући“, поверава велики хрватски владика Србину, великом поборнику заједничких идеала и циљева, Политу—Десанчићу. И то, пред саму смрт“. (*Михаило Полит-Десанчић и Хрвати*, *Летопис Матице српске*, књ. 337, стр. 142, 1933).

ност као народног посланика (бираног у Срму, у Иригу) у Хрватском сабору, његову сарадњу са делегатима Хрватско-српске коалиције у угарском парламенту, његов став према сједињењу Далмације са Хрватском и према целокупности Троједне Краљевине. Полит је до краја живота остао један од најизразитијих протагониста српско-хрватског заједништва.

У малом, али драгоценом чланку *Јован Суботић и Хрвати*¹⁹ В. Новак је у главним линијама оцртао лик овог истакнутог српског књижевника и политичара, о коме такође постоје контроверзна мишљења међу историчарима. Из овога чланка јасно се види да је Суботић као дугогодишњи народни посланик (биран у Руми и Осјеку) у Хрватском сабору, једно време и потпредседник Сабора, као септемвир у Загребу, као управитељ Хрватског народног казалишта, као члан Југославенске академије знаности и умјетности и као писац драма из хрватске историје, кроз дуге године био један од главних заговорника српско-хрватске заједнице и југословенског братства.

Као темељан зналац црквене историје и међуверских односа, В. Новак је написао низ значајних чланака о настанку и развоју борбе за словенско богослужење у Далмацији и Црногорском приморју, о сукобима између глагољаша и латинаша и о покушајима да се нађе рјешење о овом питању, које је вековима остајало отворено и тровало међуверске и међунационалне односе.²⁰

У важном чланку *Аугуст Шеноа о Војводини* В. Новак је изнео нове и непознате појединости о томе како је овај познати хрватски књижевник — заједно са Фрањом Рачким — стишавао разбуктали српско-хрватски сукоб о припадности Срема 1861. Том приликом је Шеноа у загребачком *Pozori*, главном органу Народне странке, написао низ чланака о војвођанском проблему стојећи на изразито југословенским позицијама. Шеноа је писао:

„Ми и једни и други, тјерајући политику, свађамо се, што је тај, што ли онај; некој опет кажу: 'тебе ни неима', и обратно, а тако ћемо се међусобно парати и кемичким путем истраживати крв: тко је Србин, тко ли Хрват; а док будемо то радили, доћи ће гаврани по свој плијен. Ова свађа, прем жалосна, јер је у многоме знак политичке незрелости, баш нам је доказом најближе сродности тога народа. Повијест у овим предјелима, славна али и крвна по оба народа, тако их је преплела, да ни знаност неће моћи ријешити, гдје једно племе престаје, а друго по-

¹⁹ „Политика“, 29. јануар 1936.

²⁰ Од ових чланака посебну пажњу заслужују: *Гргур Нински* („Реч“, 6—8, јануар 1928); *Prvi refleksi crnogorsko-vatikanskog konkordata 1886—1887*. („Новости“, Загреб, 25. децембар 1932); *Црногорски књаз Никола и примас Србије фра Шиме Милиновић на бранику словенског богослужења* („Политика“, 7. децембар 1933); *Бискуп Франо Учелини Тице* („Политика“, 18. мај 1934); *Tragična trilogija hrvatskog glagolizma* („Јавност“, бр. 9, 1937); *Još o glagolici u konkordatskom prilogu* (сепарат из »Јавности«, бр. 28—29, 1937).

чиње (...) Хоћемо ли се дијелити, кад се друга племена сједињују, кад нас други нападају?“²¹

Пишући о Шеноином покушају стишавања српско-хрватског сукоба због припадности Срема у тренутку заоштраних међунационалних односа, непосредно после атентата на Стјепана Радића и његове другове, В. Новак је с разлогом констатовао:

„Овако узвишени Шеноа, над узбибаним страстима, говорио је готово пре седам деценија не само својој садашњици, него и Србима и Хрватима у далекој будућности (...) Писане су те идеје, у основу са једном апсолутном вредношћу, и њихова садржајност и данас са свом актуелношћу говори и нашој данашњој генерацији померених духова. Мотивације Шеноиних мисли о Војводини нису ни данас архаизоване“.²²

У чланку *Дискусија о Војводини на загребачком велеиздајничком процесу* В. Новак је, на основу стенографских записника, аутентично навео дијалог између главнооптуженог Адама Прибићевића и његовог браниоца др Душана Поповића, познатог адвоката и једнога од првака Хрватско-српске коалиције, „о проблемима и историјским питањима Војводине, који су непосредно осветљавали и целокупни процес и обарали индиректно неоснованост оптужнице“.²³ Цитирајући овај карактеристичан дијалог између А. Прибићевића и Д. Поповића, В. Новак констатује: „Износимо ову сасвим засебну дискусију (...) просту и једноставну, али снажну, јасну и објективну, која је готово читава два сата привукла пажњу и једног до крајности пристрасног судског сената“.²⁴

Ограничени простор овога чланка не дозвољава да се осврнемо и на остале значајније радове В. Новака; њихов је број импозантан. Не само у његовим исцрпним студијама и расправама него и у краћим чланцима и прилозима има драгоцених података, који често бацају нову светлост на постављена питања.

Слободан мислилац и напредан родољуб, В. Новак је остао веран слободарским традицијама Гупчевог Загорја и у најтежим данима југословенске историје. Уочи другога светског рата, када је профашистичка пољска влада, под Бековим председништвом, зарила Чехословачкој нож у леђа због Тјешина, Новак је тој пољској влади демонстративно вратио орден »Polonia resti-

²¹ »Pozor«, Загреб, бр. 238, 1861.

²² „Гласник Историјског друштва у Новом Саду“, I, 2, 1929.

²³ У оптужници државног одветника Милана Акуртија против Адама Прибићевића и 52 друга, чланова Српске самосталне странке у Хрватској, тврди се да су оптужени „стајали било непосредно било посредно у свези са политичким друштвом Словенски Југ у Београду, којему је сврха да — под видом „ослобођења“ те државног, политичког, социјалног, народносног и културног уједињења Југославена — пропагира те узгоји и проведе у краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији, те Босни и Херцеговини, мисао великосрпске државе, а онда да се подигнућем свеопће револуције у овим земљама и, уз војну снагу Краљевине Србије и кнежевине Црне Горе, ове Краљевине и земље отргну од Аустро-Угарске Монархије и присаједине краљевини Србији...“

²⁴ „Гласник Историјског друштва у Новом Саду“, II, 3, 1930.

tuta«, с мотивацијом да га враћа — „због издајства словенске ствари“. У току рата осетио је све „благодати“ окупаторског режима. Већ 21. априла 1941. узет је као талац међу првом двадесеторицом Београђана од стране Специјалне полиције, која је вршила хапшења за рачун Гестапоа. Као талац био је одређен, с још двојицом, да буде стрељан 28. априла 1941, због убиства једног немачког војника на жељезничкој станици у Београду, али је исте ноћи наводно пронађен „убица“. Његово саслушавање и испитивање у Гестапоу трајало је пуних седам дана, а питања је постављао оберштурмфирер др Ханс Рихтер. Исте јесени, заједно са преко 300 истакнутих београдских интелектуалаца, спроведен је на Бањицу, у концентрациони логор, где је имао да својим животом „гарантује животни простор Србије“. Иако тешко болестан, са високом температуром, остао је у логору све до краја марта 1942. Под сталним надзором Гестапоа био је све до краја рата. Много доцније, сећајући се свога тамновања, Новак је рекао:

„Када сам као антифашиста и југословенски родољуб био за време рата затворен на Бањици, у логору смрти, доживео сам много: то је за мене, као историчара и човека, била највећа школа. У њој сам научио оно што не бих могао нигде. Извлачио сам, као историчар, посебне поуке: упоређивао сам збивања која су претходила тој беди и свим ужасима, и то ме је још више учвршћивало у уверењу да сам увек био у праву када сам говорио о неопходности тог нашег југословенског заједништва...“²⁵

Послије ослобођења, у данима формирања и изграђивања нове југословенске заједнице на новим основама, В. Новак је забрањен и кооптиран за члана проширеног АВНОЈ-а, у чијем је раду активно учествовао све до сазивања Уставотворне скупштине. Тада се поново враћа својој наставничком позиву и научноистраживачком раду. Поред редовних послова на Универзитету. Новак са својим најближим сарадницима оснива Историјски институт САНУ, постаје први управник Института и главни уредник његовог органа *Историјског часописа*. Са богатим редакторским искуствима која је стекао као уредник *Југословенског историјског часописа*, који је излазио између два рата, Новак је много допринео да Академијин *Историјски часопис* постане један од најозбиљнијих научних часописа у новој, социјалистичкој Југославији. Истовремено развија изванредно плодну и значајну научноистраживачку делатност. Од посебног је значаја *Magnum crimen*, замашно дело од 1136 штампаних страна великог формата, резултат његових дугогодишњих изучавања клерикализма и ватиканске политике у југословенским земљама. У предговору ове књиге Новак отворено каже:

„Да сам могао устрајати на том послу стално ме је потицала дата обавеза у логору на Бањици, а изнад свега знање, које је долазило од хиљада хекатомби клерофашистичких жр-

²⁵ Моћ и задатак историје, „Политика“, 27. јул 1975.

тава, расијаних по свим могућим логорима Југославије. . . Свима њима одужујем се овим мојим напором, који ће бити успјешан тек онда, ако буде и друге потакнуо, да и даље истражују овај толико разгранат проблем, да се и надаље настави студијем питања, које ће наши вањски непријатељи сигурно још дуго стављати испред наших народа у циљу да угрозе највеће тековине побједи НОБ-е и домовинског рата, братство и слогу, љубав и јединство југословенских народа. Кад нисам био у могућности да домовини послужим за њену слободу пушком у руци, одлучио сам да то учиним пером, свијестан тежине и одговорности те врсте борбе“.²⁶

Ово дело је донело В. Новаку велику популарност у напредним круговима, с једне стране, али и искључење из католичке цркве, с друге стране.²⁷ Дело је оштро критиковано од италијанске клерикалне штампе и стављено на »index librorum prohibitorum« од стране Светог Официја. Много доцније, сећајући се многостраног одјека ове књиге у југословенској и интернационалној јавности, упитан зашто није одговорио на негативне критике, Новак је овако објаснио свој принципијелни став:

„Нисам залазио у полемику, остављајући времену да оно каже своју реч; бар ми историчари знамо какав је фактор време, какав је то неумитан судија, поуздан и непоткупљив. И показало се да је сто био истовремено и најбољи одговор. . . Први пут су тада на једном месту били изнети сви документи, и пошто су и клер и клерикалци знали да је то што ја говорим тачно и на основу чињеница, за које су такође знали да их веома добро познајем, схватили су да на моје тврдње не могу одговорити ничим. Ничим, сем — грдњом, вређањем. А пошто то није домен науке — није ме ни занимало. Много од тога што сам изнео у овом делу, цитирано је било потом у светској историографској литератури“.²⁸

У току свoga дугогодишњег научноистраживачког рада В. Новак није никада уопштавао ствари, знајући да су све генерализације неправедне и необјективне. Расправљајући о настанку и развоју клерикализма у југословенским земљама, он је увек диференцирао праве народне свештенике од клерикалаца и ултрамонтанаца. Као што је раније супротстављао као антиподе бискупе Штросмајера и кардинала Михаловића, тако је доцније оштро разликовао надбискупа Степинца и монсињора Светозара

²⁶ В. Новак, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Загреб 1948, Предговор.

²⁷ Једном приликом, упитан које научно признање највише цени, Новак није споменуо ни своја чланства у академијама наука у Београду, Загребу и Прагу, ни своје реферате на интернационалним конгресима историчара у Варшави и у Риму, ни циклусе својих предавања на универзитетима у Лондону, Оксфорду, Кембриџу, Прагу и Братислави, него је кратко одговорио да од свих признања највише цени: »Eхcommunicatio ex Ecclesia Catholica«.

²⁸ Моћ и задатак историје, „Политика“, 27. јул 1975.

Ритига.²⁹ Као што је био начелни противник и неумољиви критичар католичког клерикализма, Новак је исто тако био противник и критичар сваког клерикализма, ма са које стране долазио.

Не сме се прећутати ни Новаков дугогодишњи успешан рад на музици, нарочито као музичког критичара загребачког *Обзора* и београдске *Политике*, на чијим је ступцима објавио, у раздобљу између два рата, неколико стотина критика из свих области музичког стваралаштва. Водио је многе начелне полемике, бранећи нове смернице развитка југословенске музике против конзервативаца и романтичара. У загребачким часописима *Jugoslavenskoј пјиви* и *Новој Европи* и у београдском *Српском књижевном гласнику* објавио је неколико запажених есеја из музичке естетике и низ интересантних портрета о Бетовану, Вагнеру, Мусоргском, Бородину, Дебисију, затим Лисинском, Мокрањцу, Ткалчићу и другима. Новак је био један од оснивача „Лисинског“, најбољег хора у Хрватској, затим председник друштва „Станковић“ у Београду, главни иницијатор при оснивању Јужнословенског певачког савеза са седиштем у Београду и Свесловенског певачког савеза са седиштем у Прагу. И за свој музички рад стекао је видних и заслужених признања, не само код нас него и у иностранству. Када су, једном приликом, упитали Новака зашто толико воли музику и за њу се залаже, он је одговорио: „Напросто стога што уметнички занос само помаже и подстиче и научни смисао и научно стваралаштво. Уметност и наука често иду упоредо и сједињују се у једну савршену целину ако се зато нађу срећни услови талента и осећајности, истраживачког духа и поетске уобразиље“. За ове речи не треба тражити примере у историји, јер их наука и уметност у великом броју потврђују.

Виктор Новак, и као историчар великог формата, и као публициста европског ранга, и као идеолог и теоретичар југословенске мисли, и као музичар, уткао је своје животно дело и своје име дубоко у историју и културу наших народа.

Др Коста Милутиновић

²⁹ Светозар Ритиг (1873—1961), професор Штросмајерове Богословије у Ђакову; народни посланик ђаковичког среза у Хрватском сабору изабран Штросмајеровим залагањем; доцент црквене историје на Теолошком факултету у Загребу; жупник цркве Св. Марка; историчар борбе за словенско богослужење и аутор низа учених студија о глагољци; члан Народног већа СХС (1918) и Привременог народног представништва СХС (1919—1920); члан ЗАВНОХ-а (1943) и председник Комисије за верске послове (1944—1946); министар у влади Хрватске (1946—1954); републички и савезни народни посланик; оснивач и први директор Старославенског института у Загребу. Као један од првих католичких свештеника који су отишли у партизане написао је значајну брошуру *Свећенство и народноослободилачкој борби* (1944), у којој је изложио своје прогресивне друштвено-политичке концепције. Иван Рибар је рекао да је Ритиг — „прави Штросмајеров човјек“. („Политика“, 29. септембар 1966).